

УДК 477(340.15)(09) (=112.2) „ 176/181”

Задерейчук І.П.

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ НІМЕЦЬКИМИ КОЛОНІЯМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ. – 1818 Р.

У статті аналізується нормативно-правова база, що регламентувала процес формування державних органів управління іноземними колоніями на Півдні України. Розглядаються обов'язки, повноваження та штатний розклад Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців. Акцентовано увагу на посаді Генерального судді – С. Контеніусі. Окремо висвітлено адміністративно-територіальний устрій німецьких колоній.

Ключові слова: система управління німецькими колоніями, С. Контеніус, етнополітика, етнодержавотворення.

Розбудова незалежної України не можлива без вироблення збалансованої етнополітики. На жаль, нині держава не приділяє належної уваги цьому питанню. Особливо це відчувається на Півдні України, у регіоні який історично формувався як багатонаціональний. Так зараз, у Криму склалася складна ситуація навколо проблеми повернення та облаштування депортованих народів. Це зумовлено відсутністю ефективної системи управління та державної програми, яка могла б забезпечити інтеграцію німців, кримських татар, болгарів, греків та вірменів, що не сприяє політичній та економічній стабілізації на півострові. Значні фінансові видатки, які направляються на облаштування депортованих, на практиці не забезпечують вирішення назрілих питань та не знімають соціальної напруги. Саме тому вивчення накопиченого Російською імперією досвіду управління процесами переселення та облаштування іноземців на Півдні України є актуальним для сучасного українського державотворення. Мета роботи полягає у виявленні діяльності чиновників Російської імперії, направленої на формування органів для облаштування іноземних поселень. Для вирішення поставленої мети потрібно розв'язати низку завдань. Зокрема, виявити процес зародження системи управління іноземними колоніями в Російській імперії. Також, проаналізувати органи, створені для завідування справами у Новоросійському краї, їх штатний розпис, обов'язки та повноваження. Розкрити значення посади Генерального судді та організаційно-правову діяльність С. Контеніуса на цій посаді.

Історико-правове дослідження формування органів управління німецькими колоніями не знайшло свого належного дослідження. Низка дослідників, зокрема А.Клаус, А. Айсфельд, С. Бобилева, М.В. Белікова, О.В. Коновалова та ін., розглядають проблеми діяльності державних органів з облаштування німців лише в напрямку більш глобальної проблематики.

Хоча переселенська політика Російської держави другої половини XVIII ст. ґрунтувалася на відповідно розробленій правовій базі. Її основою став закон від 22 липня 1763 р. «Про дозвіл усім іноземцям, що у Росію приїздять, селитися у тих

губерніях, у яких вони забажають, та про дарування їм прав». Цей нормативно-правовий акт наділяв іноземців низкою привілеїв. Значну увагу представники влади надавали питанню управління колоніями. Ця позиція знайшла своє закріплення у відповідних статтях маніфесту. Зокрема іноземці наділялися право оселятися особливими містечками або колоніями у яких зберігалася власна внутрішня юрисдикція, та в яку заборонялося втручатися російським чиновникам. Представники влади могли призначатися в колонії лише за бажанням самих переселенців з метою їх захисту від зовнішніх небезпек [1, с. 65 – 75].

У самих же колоніях німці сформували власні органи влади. Це був сільський приказ у складі старшини, двох-трьох засідателів, що затверджувалися Канторою, та найманого писаря. Старшину і засідателів обирали на два роки. Приказ стежив за порядком у колоніях, станом справ у господарствах колоністів, складав звітні відомості та надсилав їх у Кантору; стежив за належним витрачанням казенних позичок, своєчасним надходженням податків, розбирав дрібні спірні питання. Саме ці норми закону гарантували німцям заснування поселень на правах широкої автономії [2, с. 65 – 75].

Видання маніфесту стало першим етапом на шляху формування системи управління німецькими колоніями у Російській імперії. Влада усвідомлювала всю відповідальність своїх дій, запрошуючи європейців до заселення Поволжя. Саме тому разом із маніфестом 22 липня 1763 р. була заснована Канцелярія опікунства іноземцями. Вона наділялася такими обов'язками: по-перше, піклування про іноземних поселенців; по-друге, підготовка планів земельних ділянок для заснування колоній. Також, Канцелярія в системі державних органів займала рівне положення разом з іншими колегіями. Вона підпорядковувалася лише імператриці Катерині II, а Президентом Канцелярії став фаворит імператриці граф Г. Орлов [3, с. 231].

19 березня 1764 р. імператриця затвердила черговий закон «Про розмежування землі для колоністів». Фактично цей документ доповнив повноваження Канцелярії. Зокрема, правом альтернативного розроблення системи управління колоніями, але за переселенцями зберігалася прерогатива вибору плану, який їх влаштував. Цим положенням держава намагалася забезпечити контроль над формуванням органів влади та системи управління в колоніях. Звісно, що ця норма суперечила умовам маніфесту від 22 липня 1763 р., але подібна міра, в інтересах держави, мала об'єктивне підґрунтя [3, с.231 – 232]. Таким чином, законом від 19 березня 1764 р. робилася спроба створити уніфіковану систему управління у всіх заснованих колоніях. Крім того, влада такими діями прагнула не втрати контроль над внутрішніми процесами, що відбувалися в німецьких колоніях.

У 1782 р. з проведенням у Російській імперії адміністративно-територіальної реформи було створено губернії, а канцелярію опікунства ліквідували. Переселенців разом із казенними селянами передали у відомство «директорів домогосподарства» [4, с. 55]. Така реорганізація системи управління колоніями позбавляла німців права на самоврядування, яке було гарантовано їм маніфестом від 22 липня 1763 р. Вони цілковито підпорядковувалися казенним палатам і повітовим судам. У свою чергу це призвело до значних зловживань чиновників, що стало причиною занепаду німецьких колоній [5, с. 61]. Звісно, що останні не мали наміру погоджуватися з таким станом справ. Німці, використовуючи законні методи, намагалися покращити

своє правове становище. Передусім вони, скористалися своїм законним правом на звернення до відповідних органів для захисту власних інтересів. Саме постійні скарги на місцеві установи спонукали центральну владу до створення спеціальних комісій з метою ревізування стану справ у колоніях. Результатом їх роботи стало констатування занедбаного стану останніх [6, с. 119].

У скрутній ситуації опинилися також й колоністи Північного Причорномор'я. Активне заселення іноземцями Новоросійського краю відбувалося з 1787 р. Наприкінці XVIII ст. на півдні України існувало 14 іноземних колоній. Проте влада мала плани збільшити присутність німців у цьому регіоні. Саме для забезпечення ефективності колонізаторської політики Сенат Російської імперії, підтриманий імператором Павлом I, розробив відповідні нормативно-правові акти. Вони закріплювали створення централізованої системи управління німецькими колоніями [7, с. 9].

Центральним органом, до відома якого переходили всі засновані поселення в Російській імперії стала, Експедиція державного господарства, опікунства іноземних та сільського домоведення у м. Санкт-Петербурзі. Вона була заснована 4 березня 1797 р. Цього дня імператор Павло I затвердив записку Генерального прокурора. Цей нормативно-правовий акт призвів до заснування при Сенаті згаданої Експедиції. Вона передавалася до сфери діяльності генерального прокурора, в обов'язки йому ставилося сприяння внутрішньому та зовнішньому розвитку Експедиції, а також розробка необхідних для покращення управління та побуту колоній пропозицій для подальшої їх передачі на затвердження імператору [8, с. 508]. Також, Павло I у маніфесті від 13 лютого 1798 р. «Про встановлення на півострові Таврійському порто-франко на 30 років та про дарування різних вигід мешканцям цього острова та іноземцям, що туди приїздять» додатково закріплював за іноземними переселенцями право на пряме звернення до імператора в обхід Експедиції. Цар особисто обіцяв розглянути суть проблеми та винести рішення [9, с. 67].

4 березня 1797 р. окремим законом було затверджено обов'язки Експедиції. Насамперед – це пошук надійних і корисних засобів для покращення стану землеробства, ремесла, фабрик, заводів й усього, що могло б поліпшити становище держави у внутрішній та зовнішній торгівлі. Другий обов'язок полягав у здійсненні опіки, різнобічної допомоги та захисту колоністів [10, с. 509].

Отже, заснована Експедиція отримала не лише всебічну підтримку на найвищому рівні, але й низку обов'язків, реалізація яких повинна була сприяти розвитку сільського господарства та різних промислів, зокрема й на Півдні України. Також саме Експедиція державного господарства, опікунства іноземних та сільського домоведення ставала гарантом невідкладного вирішення усіх проблем, які виникали в колоністів під час переселення та облаштування на новому місці.

Занепад стану Новоросійських колоній спонукав Експедицію провести їх ревізію. У 1798 р. на Південь України було направлено спеціальну комісію із завданням з'ясувати реальний стан справ у іноземних поселенців. Результатом її роботи стала підготовка та оприлюднення Сенатом доповіді імператору «Про пропонувані засоби до виправлення стану новоросійських іноземних поселенців та про створення під відомством Експедиції державного господарства Контори

опікунства новоросійських іноземних поселенців», затвердженого 6 квітня 1800 р. [7, с. 9]. У запропонованій доповіді Сенат обґрунтував необхідність заснування в Новоросії представницького органу – Експедиції. Таке рішення мотивувалося необхідністю покращення стану колоній та забезпечення ефективнішої моделі управління й контролю над усіма процесами, які там відбувалися. Саме тому Сенат пропонував заснувати в місті Новоросійську (м. Катеринослав) Контору опікунства Новоросійських іноземних поселенців. Павло I підтримав підготовлену доповідь [11, с. 127].

До 1802 р. Контора опікунства знаходилася у відомстві Експедиції державного господарства, опікунства іноземних та сільського домоведення. Цьогож року відбулася реорганізація. Експедиція й Контора відійшли в підпорядкування до Міністерства внутрішніх справ. З 1811 р. вона знаходилася під контролем Департаменту державного господарства та публічних будівель того ж міністерства [5, с. 62].

Права та обов'язки Контори було закріплено в додатково виданій 26 липня 1800 р. «Інструкції Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців», яка стала основою для керівництва дій чиновників у справах колоністів до проведеної реорганізації системи управління у 1818 р. [12, с. 243]. Згідно з цим нормативно-правовим актом Контора наділялася виключним правом управляти всіма колоніями Півдня України, тобто німецькі колонії виводилися з під контролю губернської влади й через Контору підпорядковувалася виключно Експедиції.

Серед найголовніших обов'язків, що закріплювалися інструкцією, варто зазначити: заохочувати колоністів до розведення штучних лугів, висадження тутових дерев, виноградних лоз та інших корисних рослин, до збільшення вівчарень та створення фабрик [12, с. 243 – 245.]. Водночас Контора повинна була займатися вибором землі для оселення, забезпечення приїзду колоністів до місця проживання; нагляди за виконанням колоністів взятих зобов'язань, порядком і веденням господарства в поселеннях; збір відомостей про господарський розвиток колоній [5, с. 62]. Наведений перелік зобов'язань підкреслює головне призначення Контори, а саме активно залучати колоністів до заняття сільським господарством та розвитком різних промислів.

Звісно, що реалізація покладених на Контору обов'язків здійснювалася відповідно затвердженим штатом службовців. У 1800 р. він складався з Головного судді, його товариша, секретаря, бухгалтера та двох канцеляристів. У подальші роки у зв'язку зі зростанням чисельності колоністів штатний розклад Контори збільшувався. У квітні 1804 р. на допомогу Головному судді було призначено ще одного товариша. У 1810 р. штатним розкладом Контори нараховувалося 55 службовців (члени контори, наглядачі, канцелярські службовці). 1813 р. лише канцелярських чиновників у Конторі було 30 осіб. Усім членам Контори ставилося в обов'язок суворо виконувати усі розпорядження головного судді [7, с. 12.]. Отже, ключовою посадою у Конторі була посада Головного судді.

Посада головного судді була наділена значними повноваженнями та обов'язками: щорічно здійснювати об'їзд колоній; суворо слідкувати за тим, чи точно виконуються всі настанови та накази начальства; здійснювати пошук засобів для покращення стану колоній. Головний суддя наділявся правом накладення штрафу на переселенців, які відмовлялися виконувати накази Контори, здійснювали різні без-

лади тощо [12, с. 245]. Також під час проведення щорічних інспекції здійснювався збір інформації про стан колоній. Отриманні данні систематизувалися й використовувалися для підготовки та прийняття відповідних рішень Контори. Ці рішення були направлені на ліквідацію недоліків, які заважали ефективному розвитку німецьких поселень.

Окремо необхідно зазначити, що посаду Головного судді протягом усього часу існування Контори займає С.Х. Контеніус. Людина, насамперед, наділена такими якостями, як добропорядність, чесність та наполегливість. Більше того, сам імператор Олександр I цілковито довіряв йому [13, с. 331].

Красномовним є й той факт, що у 1808 р. С.Х. Контеніус просив звільнити його за станом здоров'я від виконання письмових справ по управлінню колоніями. Герцог Е.О. Ришельє звільнив його від бюрократичної діяльності в конторі, а управління колоніями, облаштування переселенців та поширення серед них нових галузей господарства, які могли дати колоніям та регіону користь, було відокремлено від відомства контори та перейшло в безпосереднє підпорядкування та керівництво Головного судді [14, с. 336].

С. Контеніус, знаходячись на посаді керівника Контори, став гарантом забезпечення політики держави щодо новоросійських колоністів. Саме він забезпечив практичну реалізацію покладених на Контору обов'язків. С. Контеніус був ініціатором створення в колоніях громадських плантацій та вівчарень під наглядом окружних і сільських приказів. Ці зразкові плантації слугувати німцям прикладом прибутковості нових галузей господарства та сприяли їх поширенню серед жителів колонії. Також головний суддя замовляв спеціально для колоністів спеціалізовану літературу з шовківництва, садівництва та вівчарства. Користуючись своїми правами, як голова Контори, він видавав письмові укази, проводив просвітницькі бесіди, за допомогою яких забезпечував реалізацію державної програми з покращення економічного облаштування колоністів, а через них й у цілому Півдня України. Завдяки державницькій діяльності С. Контеніуса, його продуманим рішенням в умовах степу, вдалося поширити фруктові сади, виноградники, штучні ліси, а також тонкокуре вівчарство, що сприяло економічному розвитку багатьох господарств колоністів, зокрема роду Фальц-Фейнів, Корнісів та ін. [4, с. 201 – 203].

Отже, у сфері компетенції Контори знаходилися всі сфери життя німців. Він мав як право видання різних постанов, наказів для покращення процесу облаштування, так й був наділений караючими функціями. Останні, повинні були забезпечити невідкладне припинення протиправних дій колоністів.

Проте, необхідно зазначити, що справи, які стосувалися скоєних колоністами кримінальних злочинів та цивільних спорів з іншими підданими імперії розглядалися в повітових судах в обов'язковій присутності одного з членів Контори. Суперечки між колоністами та місцевими жителями Контора вирішувала разом з повітовими судами або міськими магістратами [5, с. 62 – 63.].

Для зручності та ефективності управління й регулювання переселенської політики німецькі колонії об'єднувалися в округи. У період з 1800 по 1818 рр. на Півдні України було утворено: Йозефстальський, Хортицький округи в Катеринославській губернії; Молочанський менонітський, Молочанський колоніальний, Нейзацький та Цюрихтальський округи в Таврійській губернії, а також

Березанський, Глюкстальський, Кучурганський та Лібентальський округи Херсонської губернії. Існували також окремі колонії іноземців. Наприклад, Данцинг і Гофнунгсталь (Херсонська губернія), міські ремісничі колонії до 1816 р. в Одесі, Сімферополі та Феодосії. Контроль за станом справ у цих округах здійснювали спеціально призначені Конторою наглядачі [7, с. 13 – 15]

Отже, у другій половині XVIII на початку XIX ст. чиновники Російської імперії накопичили значний досвід в організації переселення та створенні системи управління іноземними поселеннями. Ще задовго до початку активної колонізаторської політики Півдня України було напрацьовано процес створення спеціальних органів, які мали б забезпечити ефективність переселенської політики. Проте на кінець XVIII ст. реформування системи управління призвело до економічного занепаду німецьких поселень. Критична стан справ у заснованих колоніях спонукав владу до відновлення спеціальних органів, які мали б на меті сприяти соціально-економічному піднесенню колоній. Результатом діяльності влади стало формування системи управління. Серед головних її складових було заснування у Катеринославі спеціальної Контори, що знаходилась у центрі створення колоній. Саме її вигідне географічне положення, а також наділення Контори значними повноваженнями, дозволяло більш ефективно вирішувати проблеми, що виникали у німців у перші десятиліття їх облаштування у Північному Причорномор'ї. Крім того, поділ колоній на адміністративно-територіальні округи із призначенням до кожного з них представників влади сприяло ефективному втіленню планів по забезпеченню економічного піднесення колоній.

Окремо потрібно акцентувати увагу на посаді Генерального судді Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців. Саме наділення цієї посади значними обов'язками та повноваженнями для їх реалізації дозволяло налагодити внутрішнє життя в колоніях. Звісно, що вагому роль у цьому відіграв С. Контеніус, який протягом усього часу існування Контори очолював її. Саме його чесність, порядність та відданість справі стало тими якостями, які забезпечували реалізацію державної програми з колонізації Північного Причорномор'я.

Перелік використаних джерел та література:

1. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.) / Сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарева. – М.: МИГУП, 1993. – 447 с.
2. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 268 с.
3. Плева И.Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII в. – 2-е изд. – М.: Готика, 2000. – 448 с.
4. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И.Бобылевой. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 232 с.
5. Белікова М.В. Менонітські колонії півдня України (1789 – 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 266 с.
6. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1. – 455 с., приложения 101 с.
7. Попечительный комитет об иностранных поселенцах южного края России 1799 – 1876 гг.: аннотированная опись дел / ред. О.В. Коновалова. – Одесса: Изд. ТЭС, 1998. – Т.1. – 364 с.
8. 4 Марта 1797 г. № 17865 Именной, данный Сенату «О учреждении при Сенате особой Экспедиции Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и Сельского Домоводства» //

- ПСЗ. – СПб.: Типография 2 отделения собственной его императорской величости канцелярии, 1830. – Т. 24.– С. 508.
9. 13 февраля 1798 г. №18373. Манифест «О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова и приезжающим туда иностранцам» // ПСЗ. – СПб.: Типография 2 отделения собственной его императорской величости канцелярии, 1830. – Т. 25.– С. 64 – 68.
  10. 4 марта 1797 №17866. Высочайше утвержденная записка Генерал-Прокурора «О обязанностях Экспедиции Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и Сельского Домоводства» // ПСЗ. – СПб.: Типография 2 отделения собственной его императорской величости канцелярии, 1830. – Т. 24.– С. 508 – 509.
  11. 6 апреля 1800 №19372. Высочайшее утверждение доклада Сената «О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев, и об учреждении под ведомством Экспедиции государственного хозяйства, Конторы опекунства Новороссийскими иностранными поселенцами» // ПСЗ. – СПб.: Типография 2 отделения собственной его императорской величости канцелярии, 1830. – Т. 26.– С. 115 – 130.
  12. 26 июля 1800 №19492 Высочайше утвержденный доклад Сената. – «С Инструкцией Конторе опекунства Новороссийских иностранных поселенцев» // ПСЗ. – СПб.: Типография 2 отделения собственной его императорской величости канцелярии, 1830. – Т. 26.– С. 243 – 245.
  13. Плеская-Зебольд Е.Г. Архивные источники о «беспорядках» и хищениях в опекунских конторах Новороссийских поселенцев южного края России в 1800 – 1820 гг. // Российские немцы. Историография и источниковедение. – М.: Готика, 1997. – С. 328 – 333.
  14. Коновалова О.В. Письма герцога де Ришелье к С.Х. Контениусу (1803 – 1811 гг.) как источник для изучения процесса колонизации на юге России // Российские немцы. Историография и источниковедение. – М.: Готика, 1997. – С. 334 – 346.

Задерейчук И.А. Формирование органов управления в немецких колониях юга Украины в конце XVIII в. – 1818 г.

В статье анализируется нормативно-правовая база, которая регламентировала процесс формирования государственных органов управления иностранными колониями на Юге Украины. Рассматриваются обязанности, полномочия и штатное расписание, Конторы попечительства Новороссийских иностранных поселенцев. Акцентировано внимание на должности Генерального судьи – С. Контениус. Отдельно рассмотрено административно-территориальное устройство немецких колоний.

Ключевые слова: система управления немецкими колониями, С. Контениус, этнополитика, этногосударственное строительство.

Zadereychuk I.P. The formation of the self-government bodies by German colonies in the South of Ukraine of the end of the 18th century – 1818 years.

Annotation: The article deals with the normative-legal basis, which regulates the formation process of the states governing bodies by the foreign colonies in the South of Ukraine. The duties, the powers, the schedule, the offices of charge of foreign settlers in Novorossiysk are also considered in this article. The attention is paid to the position of General Judge – S. Kontenius. The administrative-territorial structure of the German colonies is shown separately.

Key-words: system of governing, German colonies, S. Kontenius, ethnic policy, ethnostate construction.

Надійшла до редакції 17.04.2008 р.